

УДК 323(004):274(477)"1909/1913"

ЦИРКУЛЯРИ ЦЕНТРАЛЬНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИСВІТЛЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОТЕСТАНТСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ У 1909–1913 РР.

Плевако Катерина

Метою статті є аналіз циркулярів центральних органів влади як джерела з історії протестантського руху в Україні у 1909–1913 рр. У ході дослідження було передбачено виконання таких наукових завдань: здійснення джерелознавчого аналізу циркулярів, визначення видів наявної джерельної інформації, введення до наукового обігу нових документів та окреслення їхнього значення для подальшого наукового дослідження. Проаналізовано документи, що розкривають особливості проведення богослужінь і молитовних зібрань релігійними угрупованнями протестантського руху, правила переходу до осередків неправославної віри й засади стосовно надання статистичних даних про розвиток цих осередків. Методологічна основа ґрунтується на принципах історизму та об'єктивності. У ході написання статті використані метод системного джерелознавчого аналізу, архівна евристика, описовий метод, метод аналізу та синтезу.

Опрацьовані джерела мають великий інформативний потенціал щодо політики уряду до релігійної опозиції, різних аспектів діяльності окремих спрямувань протестантського руху, а також надають можливість детально дослідити феномен популярності протестантського руху на українських теренах у досліджуваний період. Запровадження до наукового обігу визначених циркулярів сприятиме об'єктивному вивченню особливостей протестантського руху. Наукова цінність статті зумовлена постановкою та вивченням актуальної джерелознавчої проблематики з історії протестантського руху в Україні.

Ключові слова: циркуляри, історичні джерела, протестантський рух, генерал-губернаторство.

На початку ХХ ст. політика самодержавства щодо опозиційного руху в релігійній сфері характеризувалася низкою дій, спрямованих на встановлення всеохоплюючого контролю над напрямками протестантського руху в Україні. Важливою проблемою є визначення його особливостей в українському середовищі. Аналіз документів дає уявлення про еволюцію політики уряду доби самодержавства щодо різних релігійних напрямків неправославного сповідання. Актуальність дослідження зумовлена залученням джерел, які сприятимуть розширенню дослідницької бази з історії протестантського руху на теренах України. Певною мірою в сучасній історіографії досліджено окремі напрямки пізнього протестантизму. Вивченню зародження та розвитку руху адвентизму, баптизму, євангельського християнства в губерніях приділили увагу науковці С. Головащенко, С. Санніков [1], В. Любашенко [3], І. Опра [4], Р. Сітарчук [5]. Проте, на сьогодні не існує робіт, присвячених висвітленню окремих груп документів з антирелігійної політики уряду щодо загального протестантського руху в Україні. Метою цієї статті є аналіз документів, що висвітлюють особливості впровадження урядових засад у циркулярних постановках у зазначений період.

Опрацьовані джерела зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДАК України) й локально обмежені Київським, По-

дільським, Волинським генерал-губернаторствами. Особливою рисою циркулярів є обґрунтування «шкідливого» впливу поширення так званих сектантських ідей, які підірвали авторитет влади й сіяли ідейно-політичний популізм думок серед населення.

Першу групу складає невелика кількість документів, які містять розпорядження щодо контролю за дотриманням правил переходу людей, що відпали від православ'я, затверджених 18 серпня 1905 р. за № 4628 і фіксацією цього акту у відповідній документації. Специфікою цієї групи є те, що документи відображають механізм переходу людей з одного віросповідання в інше, а також надають можливість дослідити політику регулювання та контролю з боку владних органів щодо сектантських організацій.

Одним із прикладів розпорядчого документа, який регулював процес зміни віросповідання, є Циркуляр міністерства внутрішніх справ від 31 травня 1910 р. за № 5585. У ньому повідомляється про віковий ценз для віросповідних змін і дані з переліку інославнох християнських віросповідань. Разом з цим, документ був доповнений декількома правилами переходу. Зазначені переходи були дозволені губернським начальством лише за зверненням безпосередньо зацікавлених осіб, без участі духовенства того віросповідання, до якого вони бажають долучитися. Перейти до іншого віросповідання можуть особи, які досягли двадцятидворічного віку. Для переходу з одного євангельсько-протестантського віросповідання в інше таке ж не потрібен дозвіл цивільної влади, оскільки визнається достатнім, щоб особи, які бажають здійснити перехід, надавали свідцтва проповідників колишніх своїх приходів про волевиявлення цього наміру. Причому, проповідники, які приймали ці свідцтва, відповідно до закону від 19 квітня 1904 р., зобов'язані були повідомляти про всякий перехід через місцеву консисторію губернатору. Також перехід дозволений з будь-яких інославнох християнських віросповідань і віровчень, належність до яких не каралася кримінальним законом, у такі ж самі віросповідання та віровчення [10; арк. 97, 97 зв.].

У Циркулярі міністерства внутрішніх справ від 23 листопада 1909 р. за № 7306 зазначений порядок переходу до іншого сповідання. Визначено, що особи, які бажали перейти з православ'я в одне з інославнох християнських сповідань, мали звертатися із заявою до місцевого губернатора безпосередньо або через повітову адміністративно-поліцейську владу (справник, повітовий начальник). В останньому випадку повітова адміністративно-поліцейська влада невідкладно представляла заяву губернському начальству і одночасно з цим повідомляла про бажання особи захарувати її до іншого сповідання православного приходського священника за належністю; губернатор, після отримання заяви як безпосередньо йому поданої, так і переданої повітовою адміністративно-поліцейською владою, негайно повідомляв про те православно-му єпархіальному начальству, і за цим не пізніше, ніж протягом місячного терміну від дня одержання заяви, надсилав на розсуд місцевого інославнох духовного начальства; про приєднання православного до інославної віри інославне духовне начальство сповіщало губернатора, який повідомляв про те православної духовній владі [9, 18].

Циркулярні другої групи містять інформацію щодо проведення сектантами зібрань і богослужінь. Документи розкривають суспільно-політичну характеристику віро-

вчень напрямків протестантського руху та дають можливість дослідити більш детально аспекти релігійної опозиції. Зокрема, у Циркулярі від 12 січня 1909 р. за № 212 містяться положення про «лояльне» ставлення уряду до сектантських зборів. Зазначено, що сектантські зібрання не повинні відчувати утисків з боку влади, оскільки вони не суперечать державній політиці або моральним потребам. Одночасно з цим прописана вказівка щодо встановлення контролю над розвитком будь-якого прояву протестантського руху [8, 12].

У Циркулярі від 14 квітня 1910 р. за № 3459 зазначено, що релігійні збори стали перетворюватися на релігійні маніфестації, а промови сектантів переймали характер релігійного мітингу [10, 76 зв.]. Особливу увагу слід звернути на Циркуляр Київського губернатора від 18 лютого 1909 р. за № 516, в якому зазначені свідчення про окремі випадки перепон без належних підстав з боку начальників поліції на шляху вільного проведення богослужінь [6, 6]. Копія цього документа прикріплена до Цирюляра Київського губернатора від 27 лютого 1909 р. за № 630 і є відповіддю на Цирюляр міністра внутрішніх справ від 12 січня 1909 р. за № 212. У документі зазначено, що в Київській губернії є тільки баптисти й адвентисти, віросповідання яких регулюється статтею 1106 Статуту духовних іноземних сповідань, виданого у 1896 р. Згідно з цим, суспільні богослужіння можуть проводитись у спеціально відведених для цього будинках і з дозволу губернатора [6, 5]. Слід зауважити, що з цього моменту починалося посилення контролю за діяльністю угруповань неправославної віри, євангельських віруючих звинувачували у протимецькій орієнтації та антидержавній політиці Росії.

31 березня 1910 р. були затверджені правила за підписом міністра внутрішніх справ про проведення сектантських віровчень на подібних зібраннях, в яких зазначено, що влаштування з'їздів допускається з особливого дозволу міністра внутрішніх справ щоразу виключно уповноваженими особами від декількох (не менше дванадцяти), затверджених в установленому порядку громад того самого віровчення; тим самим громадам дозволялася протягом року організація не більше одного релігійного та одного ділового з'їзду; тривалість з'їздів обмежувалася десятьма днями; іноземні піддані не допускалися в якості організаторів і керівників з'їздів і не могли користуватися на них ні вирішальним, ні дорадчим голосом; програма доповіді або обговорення питань підлягала затвердженню міністром внутрішніх справ. При цьому предметами доповідей і суджень могли бути тільки питання, що безпосередньо зачіпали інтереси цього віровчення в межах Російської Імперії; організація грошових зборів на з'їздах не допускалася; на з'їзді мав бути присутній особливий представник міністерства внутрішніх справ [10, 77]. Окремий розділ присвячений виключно правилам організації релігійних з'їздів, які влаштовували для духовно-морального вдосконалення послідовників одного віровчення та обговорення питань догматичного або канонічного характеру та мали підпорядковуватися загальним правилам про молитовні та богослужбові збори і могли відбуватися виключно в наявних і зареєстрованих у належному порядку молитовних будинках. На релігійних зібраннях не допускалися доповіді або судження з питань, що виходили за межі зазначених предметів.

Щодо ділових з'їздів, то їх влаштовували для обговорення культурно- та духовно-просвітницьких, а так само і господарських потреб, затверджених у належному порядку громад, підкорялися загальним правилам при публічних зборах. Не допускалося перетворення ділових з'їздів на молитовні зібрання або релігійні секти. Міністр внутрішніх справ одночасно з програмами належних обговоренню питань затверджував перелік осіб, яким належало право дорадчого та вирішального голосу, склад керівників і доповідачів з'їзду [10, 77 зв.].

4 жовтня 1910 р. до начальника губернії надійшов Циркуляр міністра внутрішніх справ, в якому простежується явно скептичне ставлення уряду до сектантів. Зазначено, що сектанти влаштовували під видом молитовних зібрань публічні збори для читання та бесід на різні релігійні теми, організовували релігійні зустрічі в тих місцевостях, де відсутні послідовники віровчення. За даними уряду, сектанти влаштовували дитячі зібрання, які набували характеру «євангелізації та катехізації» неповнолітніх, які не належать до навчання секти, а також під час публічних проповідей відкрито закликають до відпадання під православної церкви [10, 150]. Документ містить нові правила для організації сектантами богослужінь і молитовних зібрань, що складаються з дев'яти глав. Вказано, що релігійна община, до якої повинно входити не менше двадцяти п'яти осіб і яка бажає влаштувати молитовне зібрання, повинна про свій намір заявити до адміністративно-поліцейської влади; для участі іноземців на молитовному зібранні в кожному окремому випадку необхідний дозвіл міністерства внутрішніх справ. Відповідно до правил, місцева адміністративно-поліцейська влада повинна обрати особу для присутності на молитовному зібранні, до компетенції якої входив нагляд за тим, щоб під виглядом молитовного зібрання не влаштовувалися зібрання іншого характеру та щоб на зібранні не було наруги над догмами православної церкви, непристойного ставлення до її вірувань, а також не допускалось закликів до відпадання від православ'я. Згідно з правилами, сектантам дозволялося проводити зібрання під відкритим небом і під час ритуальних процесій (не враховуючи похоронні). Для неповнолітніх осіб, які належали до сімей, сповідуючи їхнє віровчення, участь у молитовних зборах дозволялася за особливими правилами міністерства внутрішніх справ [10, 151–152].

Положення Цирюляра від 31 січня 1913 р. за № 28574 підсилюють необхідність встановити контроль за дотриманням сектантами всіх діючих постанов, а також винних притягати до законної відповідальності. Начальникам поліції доручалося контролювати, щоб при проведенні сектантами молитовних зборів не було ніякого відступлення від правил. Основою документа є доповнення до правил, де вказано, що молитовні збори можуть відвідувати лише ті особи, які офіційно відпали від православ'я й числяться як сектанти за документами. Організація молитовних зборів, згідно з правилами, можлива лише в тих будинках, які будуть визнані будівельним відділенням губернського правління для відповідної мети. При цьому організатори молитовних зборів повинні доповідати начальникам поліції про день і час проведення молитовних зборів [11, 5–6].

До третьої групи віднесено циркуляри, які стосуються вимог уряду щодо збирання статистичних даних по губерніях. У Циркулярі від 9 жовтня 1909 р. за № 7515 містяться положення про необхідність повідомлення даних про реєстрованих і нереєстрованих віросповідних громад із зазначенням приблизної кількості осіб. Згідно з даними документами, губернаторам необхідно надіслати дані щодо наявних у губерніях братств, релігійних осередків, конвентів, молитовних будівель і приміщень, бібліотек і т. д. Окремо зауважена потреба в ознайомленні через компетентних осіб з характером і напрямком головних організацій, що переслідують освітні та виховні цілі [8, 97]. Взагалі переслідування осіб, що сповідували неправославну віру, відбувалися на місцевому рівні шляхом тиску з боку цивільної та духовної влади.

24 листопада 1909 р. надіслано Циркуляр губернаторам за № 8940, який по суті закріплював попередній і наголошував на прискореному збиранні статистичних даних стосовно сектантства, а також відомості та міркування про розвиток сектантського руху [8, 130].

29 листопада 1909 р. міністерство внутрішніх справ надіслало Циркуляр за № 9131, в якому наголошено на тому, щоб всі свідчення про число осіб, які відпали від «панівної віри в інославні та іновірні сповідання» за поточний рік із зазначенням статі, надавалися до 1 січня [8, 133].

У серпні (точна дата не зазначена) 1912 р. Житомирському поліцмейстеру та повітовим справникам Волинської губернії було надіслано Циркуляр за № 2953/413, де містилися вказівки стосовно збирання даних для департаменту духовних справ про наявні у межах губернії сектантські і старообрядницькі відомості з визначенням чисельності кожного віровчення зареєстрованих громад, а також окремих особистостей, які до громад не належали. Разом з цим, вимагалось зібрати відомості про молитовні споруди та школи сектантів і зареєстровані переходи православних у сектантство у період від прийняття Указу від 17 квітня 1905 р. [9, 63, 63 зв.] Цей документ цікавий ще й тим, що він містить спеціальні відомості з метою досягнення «однаковості в показаннях всіх перерахованих даних». Правила для складання статистичної відомості по сектантству мали характерні положення. По-перше, міститься вказівка про поділ сектантів на дві групи – тих, які відпали від православ'я, й тих, що відділилися від інославних сповідувальців. По-друге, в окремій графі вказана необхідність перелічити існуючі в губернії віровчення та секти, в наступній графі – вказати загальну кількість осіб-послідовників віровчення (зареєстрованих і незареєстрованих). Третю графу слід заповнити детальним переліком місць, де проживали послідовники секти або віровчення, а з четвертої до дванадцятої необхідно було вказати загальні дані по губернії [9, 70 зв.].

Положення Цирюляра від 10 вересня 1913 р. за № 8377 надають інформацію стосовно порушення судових справ проти цілого ряду осіб на ґрунті проявів сектантства, а також притягнення до кримінальної відповідальності сектантських і старообрядницьких наставників. У документі департамент духовних справ брав на себе відповідальність збирати всі дані, що характеризували стан сектантства та його прояви, й точні дані про характер спрямування та діяльність сектантських наставників [12, 149].

Таким чином, проаналізовані джерела надають відомості про окремі аспекти політики самодержавства щодо проявів протестантського руху. Зокрема, про порядок переходу з православ'я в інославне сповідання, регламентацію проведення богослужбових і молитовних зібрань і контроль за розвитком так званого сектантського руху, який включає в себе збір статистичних даних. Джерелознавча цінність документів полягає в тому, що вони дають змогу виявити особливості еволюції правової моделі ставлення уряду до різних проявів духовного життя українського народу. Джерела доповнюють науковий погляд на розвиток протестантського руху в Україні.

Разом з тим, проаналізовані джерела не дають підстав для повного неупередженого висвітлення політики царського уряду щодо протестантів, і тому, незважаючи на свій інформативний потенціал, потребують співставлення з джерелами інших груп з порушеної проблеми.

Summary

The article's purpose is analysis of the circular of central government authorities as the light source of special aspects of the Protestant movement in Ukraine 1909–1913. While of the research was being provided task performance: analyzed historiographic circulars, identification of species of available sources information, introduce into scientific use new documents and contour their significance for follow-up scientific investigations. The documents have been analyzed clue special aspects of an act of worship and religious meetings by religious groups of the Protestant movement, rules of conversion into meshes of non-Orthodox faith and the basis of statistical data submission on development of the meshes. While of the research was being used an approach of system historiographic analysis and design method.

Refined sources have given information content about government policy to religious opposition, various activity's aspects some of trends of the Protestant movement and also possibility of an examine in depth of popularity's phenomenon of the Protestant movement in Ukrainian area in the period which was being investigated. The introduce into scientific use of these circulars will help for objective studying of special aspects of the Protestant movement. Scientific value of the article is contingent on researching of actual historiographic problematic of Protestant movement's history in Ukraine.

Key words: *circulars, historical sources, Protestant movement, governor-generalship.*

Аннотация

Целью статьи является анализ циркуляров центральных органов власти как источника освещения особенностей протестантского движения в Украине в 1909–1913 гг. В ходе исследования предусмотрено выполнение следующих научных заданий: источниковедческий анализ циркуляров, определение видов имеющейся информации в источниках, введение в научный оборот новых документов и определение их значения для дальнейшего научного исследования. Проанализированы документы, которые раскрывают особенности проведения богослужения и молитвенных собраний религиозными группировками протестантского движения, правила перехода в группы неправославной веры и положения относительно предоставления данных о развитии этих групп. Методологическая основа построена на принципах историзма и объективности. В ходе исследования были использованы метод системного источниковедческого анализа, архивная эвристика, описательный метод и метод анализа и синтеза.

Источники содержат большой информативный потенциал относительно политики правительства к религиозной оппозиции, разных аспектов деятельности отдельных направле-

ний протестантського руху, а також надають можливість детально вивчити феномен популярності протестантського руху на українській території в досліджуваній період. Введення в науковий обіг циркулярів буде сприяти об'єктивному вивченню особливостей протестантського руху. Наукова цінність статті обумовлена постановкою та вивченням актуальної теми історико-наукової проблематики по історії протестантського руху в Україні.

Ключові слова: циркуляри, історичні джерела, протестантський рух, генерал-губернаторство.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Головащенко С. І., Решетников Ю. Е., Санников С. В. Історія євангельсько-баптистського руху в Україні, Одеса: Богомыслие, 1998. 277 с.
2. Калакура Я. С., Войцехівська І. Н., Павленко С. Ф. Історичне джерелознавство. Київ: Либідь, 2002. 488 с.
3. Любащенко В. І. Протестантизм в Україні: генеза, структура, місце у соціокультурних процесах: автореф. дис. ... д-ра філос. наук. Київ, 1998. 40 с.
4. Опря І. Я. Становище та діяльність пізньопротестантських громад Правобережної України (1900–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2006. 20 с.
5. Сітарчук Р. А. Адвентисти сьомого дня в українських землях у складі Російської імперії: історико-політичний аспект (друга половина ХІХ ст. – 1917 р.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2009. 32 с.
6. Циркуляр Міністра Внутренніх Дел о том, что молитвенные собрания сектантов, отделившиеся от признанных Правительством инославных исповеданий, не подлежат стеснению, 1909 г. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 859. Спр. 102.
7. Циркуляр Міністра Внутренніх Дел по Департаменту Духовних Дел о сообщении в Министерство данных, касающихся старообрядческого и сектантского движения, 1909 г. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 859. Спр. 339.
8. Циркуляри Міністерства Внутренніх Дел, 1909 г. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 859. Спр. 369.
9. Циркуляри Вольнского губернатора, 1910–1912 гг. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 860. Спр. 66.
10. Циркуляри Міністерства Внутренніх Дел, 1910 г. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 860. Спр. 256.
11. Циркуляри Міністерства Внутренніх Дел, 1913 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 862. Спр. 298.
12. Циркуляри Департамента поліції, 1913 г. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 863. Спр. 329.

References

1. Golovaschenko, S. I., Reshetnikov, Yu. E., Sannikov, S. V. (1998). *Istoriya evangelsko-baptistskogo dvizheniya v Ukraine [The history of the evangelical Baptist movement in Ukraine]*. Odessa: Bogomyislie.
2. Kalakura, Y. S., Voytsehivska I. N., Pavlenko, S. F. (2002). *Istorighne dzhereloznavstvo [Historical Source Studies]*. Kyiv: Libid.
3. Lyubaschenko, V. I. (1998). *Protestantizm v Ukrayini: geneza, struktura, mistse u sotsiokulturnih protsesah. [Protestantism in Ukraine: genesis, structure, place in socio-cultural processes]*. (Abstract of PhD thesis), Kyiv.
4. Oprya, I. Y. (2006). *Stanovische ta diyalnist piznoprotestantskih gromad Pravoberezhnoyi Ukrayini (1900–1917 rr.) [The stanovische that activity of the piopian protestant communities of the right bank of Ukraine (1900–1917 rr.)]*. (Abstract of PhD thesis), Kyiv.
5. Sitarchuk, R. A. (2009). *Adventisti somogo dnya v ukrayinskih zemlyah u skladI Rosiyskoyi Imperiyi: istoriko-politichniy aspekt (druga polovina XIX st. – 1917 r.) [Seventh-day Adventists in the Ukrainian lands of the Russian Empire: historical and political aspect (second half of the XIX century – 1917)]*. (Abstract of PhD thesis), Kyiv.
6. Tsirkulyar Ministra Vnutrennih Del o tom, chto molitvennyie sobraniya sektantov, odelivshiesya ot priznannyih Pravitelstvom inoslavnyih ispovedaniy, ne podlezhata stesneniyu, 1909 [The Circular of the Minister of Internal Affairs that the prayer collections of sectarians, separated from the government's acknowledged non-Orthodox confessions, are not subject to confusion]. *TsDIAK Ukrainy* F. 442. Op. 859. F. 102.
7. Tsirkulyar Ministra Vnutrennih Del po Departamentu Duhovnyih Del o soobschenii v Ministerstvo dannyih kasayuschihsiya staroobryadcheskogo i sektantskogo dvizheniya, 1909 [The Circular of the Minister of Internal Affairs for the Department of Spiritual Affairs about reporting to the Ministry of data relating to the Old Believers and the sectarian movement]. *TsDIAK Ukrainy*. F. 442. Op. 859. F. 339.
8. Tsirkulyaryi Ministerstva Vnutrennih Del, 1909 [Circulars of the Ministry of the Interior]. *TsDIAK Ukrainy*. F. 442. Op. 859. F. 369.
9. Tsirkulyaryi Volyinskogo gubernatora, 1910–1912 [Circulars of the Volyn Governor]. *TsDIAK Ukrainy*. F. 442. Op. 860. F. 66.
10. Tsirkulyaryi Ministerstva Vnutrennih Del, 1910 [Circulars of the Ministry of the Interior]. *TsDIAK Ukrainy* F. 442. Op. 860. F. 256.
11. Tsirkulyaryi Ministerstva Vnutrennih Del, 1913 [Circulars of the Ministry of the Interior]. *TsDIAK Ukrainy*. F. 442. Op. 862. F. 298.
12. Tsirkulyaryi Departamenta politsii, 1913 [Circulars of the Police Department]. *TsDIAK Ukrainy*. F. 442. Op. 863. F. 329.